

ה'מרה' - אמצעי להבחנה בין צבי לאייל

הקדמה
זיהוי בלשני
ההבדל בקרניים
כיס המרה
מנין שאב בעל השו"ע את דבריו?
סיכום

הקדמה

זיהוי בעלי החיים הנזכרים במקורות ישראל הוא סוגייה סבוכה: אחת הדוגמאות היא הצמד 'אֵיִל וְצִבִּי', שני בע"ח שנזכרו במקרא פעמים רבות כבעלי חיים טהורים¹. בסוגיית זיהוי עסקו פרשנים וחוקרים רבים, שהתבססו בעיקר על השתמרות מסורות הלשון וניתוח המקורות הכתובים². לפי רוב מסורות הזיהוי הקדומות הצבי הוא ה־Gazella למיניו השונים³, הנקרא בתרגום הארמי 'טְבִיא' ובערבית - 'ט'בִּי' (או ע'זאל); ברוב המינים לשני הזוויגים של הצבי קרניים נבובות, קבועות שאינן מתפצלות, שתהליך גדילתם נמשך לאורך השנים ללא הפסקה. באשר לאייל - מקובל שהוא שם קיבוצי לבעלי חיים בעלי תכונות דומות ממשפחת האייליים (Cervidae), בערבית - 'אייל', בגרמנית - Hirsch ובאנגלית - Deer. ברוב בני משפחת האייליים בולטים הזכרים בקרניהם המתפצלות, הנושרות וצומחות מחדש בכל שנה⁴. תהליך גדילת הקרניים נמשך לאורך כל חייהם.

- 1 דברים יא, ה; יב, טו-כב; טו, כב; מל"א ה, ג.
- 2 א' ביליק, "חיות טהורות בתורה ובנ"ד", בית מקרא ו (תשכ"א), עמ' 28-31; הנ"ל, "האיל והצבי", בתוך: ספר בן-ציון לוריא (ירושלים תשל"ט) עמ' 324-329; הרב י"מ לוינגר ומ' דור, "שבע החיות הטהורות", תורה ומדע ד (תשל"ה), עמ' 37-49; י' פליקס, חי וצומח בתורה (ירושלים תשמ"ד) עמ' 12, 44, 73; ע' פז, בשבילי ארץ התנ"ך (בן שמן 2006) עמ' 208-227.
- 3 כשיטת הרמב"ם שמדובר בשם קיבוצי: 'אין לך בכל בהמה וחיה שבעולם שמותר באכילה חוץ מעשרת המינין המנוין בתורה, שלושה מיני בהמה והן שור שה ועז, ושבעה מיני חיה: איל וצבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמר, הן ומיניהן, כגון שור הבר והמריא שהן ממין השור' (הלכות מאכלות אסורות א, ח). ועי' מ' כסלו, "בחינת הזיהויים של עשרת מעליהגרה הטהורים על-פי הטקסונומיה", סיני קכה (תש"ס), עמ' רטז-רכה.
- 4 למעט אייל הצפון שגם נקבותיו מקרינות, ואייל המושק שאצלו גם הזכר וגם הנקבה חסרי קרניים.

זיהוי האייל והצבי השתמר במסורת הפרשנית של היהודים דוברי הערבית, ובראשם רב סעדיה גאון. רבי אברהם אבן עזרא אף ציין זאת במפורש: '[אייל וצב] ידועים, והחמישה האחרים צריכים לקבלה'⁵. לעומת זאת, חלק מפרשני המקרא בני אירופה החליפו בין הצבי לאייל, משום שה־Gazella לא חי באירופה ומשום כך לא הכירוהו. עובדה זה עולה מדברי רש"י: 'והרי צבי דאין [קרניו] מפוצלות. לא ידענא מאי קאמר, דהא ודאי מפוצלות הן! ונראה בעיני שמה שאנו קורין צבי לא היו הם קורין צבי, אלא אותן הנקראים שטיינבו"ק וקרנים שלהן אינן מפוצלין'⁶. בקרב בני אשכנז בדורות האחרונים כמעט אוחזו הצבי והאייל, עד שלרבים שנקראו 'צבי' הוסמד השם הלועזי 'הירש' (Hirsch), וכן מצוי צמד השמות 'נפתלי-צבי', שאינו מתאים כלל לפסוק 'נפתלי אילה שלחה' (בראשית מט, כא); במקביל עדיין השתמר צמד השמות 'נפתלי-הירש', המתאים לפסוק זה. נמצאנו למדים שקשה לסמוך רק על הפן הלשוני בזיהוי הצבי והאייל הואיל והוא עשוי להביא לידי טעויות בזיהוי, ולכך עשויות להיות השלכות הלכתיות.

מטרת מאמר זה להציג סימן הלכתי מחייב, שיאפשר להבחין באופן מובהק וחד משמעי בין הצבי לאייל, בניגוד לזיהוי המקובל המושתת רק על פילולוגיה וניתוח המקורות - שכן הללו נותרים בתחום הפרשנויות שאינן חד משמעיות.

ההבדל בקרניים

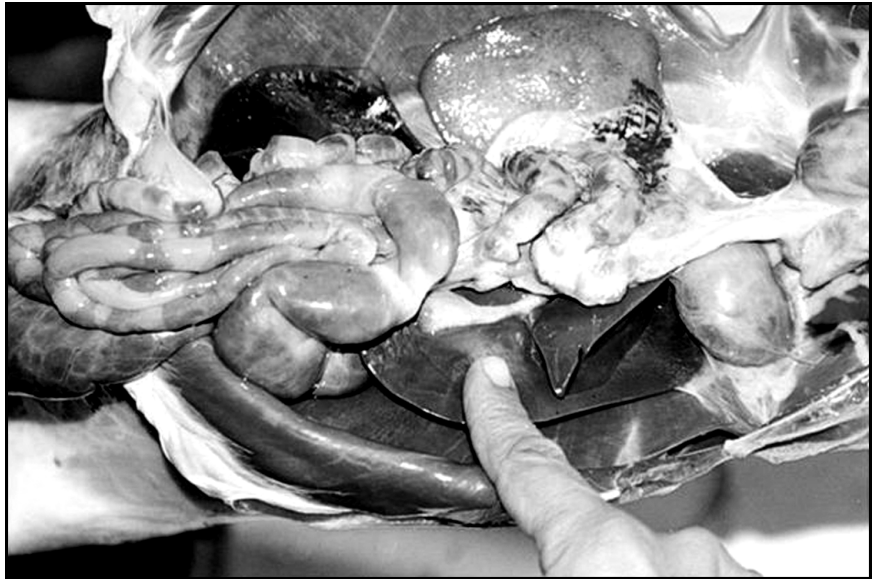
אחד הסימנים המובהקים בהם ניתן להבחין בין החיות הטהורות בכלל והצבי והאייל בפרט הוא מציאותן של קרניים, וההבדל ביניהן⁷. בספרות חז"ל ובזו המאוחרת יותר נזכר במפורש ההבדל בין קרני הצבי לאייל כסימן הבחנה ביניהם. בתלמוד נאמר: 'והרי צבי דאין מפוצלות'⁸, ועל האיילה דרשו חז"ל: 'למנצח על אילת השחר (תהילים כב, א), מה אילה זו קרניה מפצילות לכאן ולכאן, אף שחר זה מפציע לכאן ולכאן... מה אילה זו כל זמן שמגדלת קרניה מפצילות, אף צדיקים כל זמן שמרבין בתפילה תפילתן נשמעת'⁹. אכן, קרני האייל מתפצלות לסעיפים, ועם גדילתו קרניו הולכות וגדלות ומסתעפות. סימנים אלה נפסקו להלכה אצל הרמב"ם:

- 5 בפירושו לדברים יד, ה.
- 6 חולין נט, ב. כוונתו של רש"י היא לעז סלעים, או ליעל. ר"מ קטן באוצר לעזי רש"י (לעז מס' 2179) פירש שטיינבוך כ'אקו, יעל סלע'. וע' י' אהרונג, "הערות לחידושי רמב"ן לחולין", סיני יג (תש"ד), עמ' נה-נו.
- 7 חולין שם.
- 8 שם.
- 9 יומא כט, א. כפי שדייק רש"י על דרשות אלה - תכונה זו מאפיינת את הזכרים בלבד: 'אילה זו. לאו דווקא נקט, שהרי אין קרנים לנקיבה'.

'וסימני חיה מפי השמועה הן, כל מין שהוא מפריס פרסה ומעלה גרה ויש לו קרניים מפוצלות כגון האיל, הרי זה חיה טהורה בודאי... וכל שאין קרניו מפוצלות, אם היו קרניו... הדורות כקרני הצבי הרי זה חיה טהורה'¹⁰.

כיס המרה

בשולחן ערוך בהלכות טריפות מובאת ההלכה הבאה: 'יש מיני עופות שאין להם מרה, כמו תורים ובני יונה, ואין לאוסרן כיון שכל המין כך. והצבי אין לו מרה בכבד, אבל יש לו למטה סמוך לזנבו'¹¹. אך לצבי (*Gazella*) יש כיס מרה! אין ספק שבאומרו 'צבי' נתכוון מרן רבי יוסף קארו לאייל (*Hirsch-Deer*), כמסורת הזיהוי הנקוטה בקרב פרשנים בני אירופה¹², שכן בדיקת המציאות הזואולוגית בימינו מורה על חסרונו של כיס המרה אצל כל בני משפחת האייליים (*Cervidae*)¹³.

כיס מרה של צבי ארץ-ישראלי (*Gazella gazella*)

- 10 הרמב"ם הלכות מאכלות אסורות א, י.
11 יר"ד ס' מב סע' ח.
12 גם בעניין הג'אמוס (*Bubalus bubalis*) הביא מרן המחבר את שמו בלעז האיטלקי 'בופלו' (שו"ע יו"ד ס' כח סע' ד), וכצפוי מקורו הוא בראשונים בני איטליה (ר' ישעיה אחרון נכד הרי"ד וספר האגור, עי' טור שם ד"ה כתב האגור).
13 P. D. McMaster, "The Significance of the Gall Bladder", Proceeding of the American Philosophical Society, 62 (1923), pp. 185-189 ;E. P. Walker, Mammals of the World,

הלכה זו בשולחן ערוך מתבססת על דברי הראשונים שעסקו בדיני הטריפות של המרה. כפי שניתן לראות מעיון ב'בית יוסף', מרן בעל השו"ע ציטט מדברי הכלבו המיוחס לר' אהרן הכהן מפרובנס בעל 'אורחות חיים', שהביא הלכה זו בנוגע לצביל¹⁴. הש"ך כבר העיר שרבים מן הראשונים שקדמוהו הביאו הלכה זו בנוגע לאייל ולא לצביל¹⁵. כך סבר גם הרמב"ן: 'וכן אמרו שיש בהמות שאין להם מרה, כגון האייל'¹⁶. בספר האגודה מצינו שקיימת 'קבלה אשר איילים אין להם מרה'¹⁷. וכעין זה מובא בספרי ראשונים אחרים: 'איילים דאין להם מרה לא חשיב כניטל, דכולהו הכי איתא להו'¹⁸. אין ספק כי העובדה שהאיילים חסרי כיס מרה הייתה ידועה לראשונים, מתוך ניסיון רב שנים של שחיטה יהודית כשרה¹⁹. התייחסות להיעדר מרה אצל האיילים מופיעה באנציקלופדיה של רבינו גרשון ב"ר שלמה שחי לקראת סוף תקופת הראשונים (השליש האחרון של המאה הארבע-עשרה): 'וקצת בעלי חיים שאין להם מרה כלל, וזה שיש להם במעיים כגון יונה ומין השליו וצפור דרור... וצבי ואיל אומרים עליהם שהמרה היא באליה שלהם'²⁰. אין ספק שגם ה'צביל' שהוא

II, Baltimore 1968, p. 1383. יוצא דופן הוא איל המושק (*Moschus moschiferus*), שהוא גם חסר קרניים. תופעת היעדר כיס מרה קיימת גם בג'רפה שהיא ללא ספק בעל חיים טהור, ראו ז' עמר, א' זיבוטפסקי וד' זיבוטפסקי, "כשרות הג'רף לאכילה - דו"ח ניתוח", תחומין כג (תשס"ג), עמ' 498.

14 עי' ב"י שם ד"ה ניטלה ביד. וכבר העיר על כך בדרכי משה שם (מהדורת מכון ירושלים ס"ק א**) שבעל תרומת הדשן ולמרות שהיה בן מערב אשכנזי העיר שמדובר על אייל; וראה להלן.

15 שם ס"ק יב.

16 חידושי הרמב"ן מסכת חולין נו, א.

17 לר' אלכסנדר זוסלין הכהן לחולין פ"ג, מט (דף קצז ע"ב במהדורת קרקא של"א).

18 הגהות שערי דורא (איסור והיתר) מהדורת רי"נ פרייליך סימן פח; ר' ישראל איסרלין, ספר ל"ו שערים שער ל', הוסיף: 'כשירה'. ספר איסור והיתר הארוך כלל נב, ט (מהדורת א' ברוין, וילנה תרנ"א) עמ' 207; וכ"ה בפסקי התוספות למסכת חולין סי' קטו: 'איילים אין להם מרה'.

19 חסרונו של כיס המרה בקרב האיילים הוא תופעה ידועה עוד מתקופות קדומות, כפי שציין אריסטו כבר במאה הרביעית לפנה"ס: Aristotle, *Historia Animalium* (A.L. Peck trans.), I (London 1965) p. 129. מדעי הטבע שהיו מבוססים על הספרות היוונית הקלאסית - ובהם חיבוריו של אריסטו - הגיעו ליהודים באירופה בימי הביניים בדרכים שונות, אחת מהן היא באמצעות אנציקלופדיות שנכתבו בעברית. עי' M. Zonta, "Mineralogy, Botany and Zoology in Medieval Hebrew Encyclopaedias", *Arabic Sciences and Philosophy* 6 (1996), pp. 262-315.

20 ספר שער השמים (ווארשא תרל"ו) עמ' 28. את ההנחה שידיעה זו המובאת בספרי הראשונים היא מספר שער השמים כבר הביא רבי חזקיה די סילוה, פרי חדש יו"ד סי' מב אות יג. ידיעות אלה היו כמובן רווחות גם בספרות הרפואה הערבית, וכך למשל מובא בשם הרופא אבן זהר (מאה שנים עשרה): 'לאייל אין מרה', ראו אבן אלביטאר, אלג'אמע

מזכיר הוא ממשפחת האייליים (Cervidae), שכן הוא מציין לפני כן: 'ויש מבעלי החיים שמחליף קרניו כמין הצבי והאיל לעת זקנותם', והרי תופעת החלפת קרניים אינה קיימת כלל בצבי (Gazella). השימוש הלשוני בצמד 'צבי ואיל' היה אפוא שכיח בלשון הראשונים באירופה, וייתכן שהוא המקור להבדלי הנוסחאות שהובאו בדברי הראשונים באשר לבעלי החיים נעדרי המרה.

בעיראק גידלו צבאים (Gazella) לצורך אכילה, כפי שהעיד ר' יוסף חיים ה'בן איש חי': 'ופה עירנו בגדד יש הרבה בני אדם שדרכם לגדל צבאים בביתם, אך דרכם לגדלם שיהיו מלמדים לעמוד למעלה על הגג או באכסדרה תמיד ולא ירדו לחצר, כי חוששים פן יצאו לרשות הרבים ויברחו לחוץ'²¹. כנראה שמפאת שכיחותו לא היה ליהודי עיראק קושי להשיג בשר צבאים, כפי שמעיד רבי עבדאללה אברהם יוסף סומך, רבו של ה'בן איש חי': 'ופה בגדאד יע"א יש לנו מסורת וקבלה על שלוש מיני חיות, והם הצבי והאיל והיחמור'²². אין ספק כי באמרו 'צבי' נתכוון רבי עבדאללה סומך ל-Gazella. קביעתנו זו עולה מהתייחסותו להלכה בשו"ע (יו"ד מב ח) שלצבי אין מרה בכבד: 'במדינתנו פה בגדאד יע"א מין הצבי יש לו מרה כבהמה'²³.

סיכום

קיומו או היעדרו של כיס המרה הוא קריטריון אנטומי מוחלט, המבדיל בין האיל לצבי. עיון בהלכה שהובאה בשולחן ערוך מאפשר לנו להתחקות אחרי הפרשנויות השונות שהיו לשמות צבי ואיל באירופה, ועל דרך העברתו של היידע הזואולוגי מן התקופה הקדומה באמצעות המתרגמים היהודים. אין המדובר ביידע תיאורטי גרידא, אלא בכזה שהוא בעל השלכות הלכתיות חשובות. ההלכות העוסקות בשחיטת אייל מעידות כי מדובר בבעל חיים טהור שנאכל בימיהם - וגם בימינו. שובי"ם ששחטו ובדקו את האייל האדום והאלק האמריקני העידו גם הם על כך שהם חסרי כיס מרה²⁴.

למפרדאת אלאדויה ואלאע'ד'יה (קהיר 1874) ח"א עמ' 72. לעומת זאת, ישנה התייחסות לסגולות מרת הצבאים (אלט'בא), אבן בכלארש, כתאב אלמסתעיני, כת"י מדריד, הספרייה הלאומית, מס' 5009, עמ' 95. תודתי לד"ר ירון סרי על הפניה זו.

21 בן איש חי, שנה שניה, פרשת וארא, עמ' פו. הבית יוסף (או"ח סימן שח על סע' כט) מציין את האפשרות שבימי הרמב"ם היו בארצו צבאים מבויתים מצויים, ולכן מותר היה לטלטל בשבת את צמח החצב שהיה מזונם.

22 זבחי צדק, ליו"ד סימן פ סע' ב.

23 שם סימן מב סע' ח.

24 הרב י"פ אדלר, מסורת וסימני טהרה (ירושלים תשס"ה) עמ' רפד, רפה; הנ"ל, "סידור שחיטה לבעל חי הנקרא עלק", צהר טו (תשס"ה), עמ' שו.